

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.153:16/17

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2021-2/1>

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА СЕЛЯН У ГЕТЬМАНЩИНІ

Єпур Максим Вікторович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри «Цивільного та трудового права»
Одеського національного морського університету
ORCID ID: 0000-0002-4203-2225

Самойловська Валентина Петрівна,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри «Морського права»
Одеського національного морського університету
ORCID ID: 0000-0002-3774-6389

У статті встановлено напрями та основні етапи еволюції правового статусу селянства Гетьманщини. Показано, що українське селянство другої половини XVII – початку XVIII ст. представляло собою неоднорідний у правовому, соціальному та економічному відношенні стан. Визначено категорії селян, що існували протягом досліджуваного періоду, охарактеризовано правове становище кожної з категорій. Встановлені загальні риси процесів поглиблення майнової, соціальної, юридичної диференціації всередині кожної з категорій українського селянства, що тривали впродовж XVIII ст. Визначені передумови, причини та особливості перебігу вказаних процесів у межах кожної з категорій селянства гетьманщини. Вказано на роль російських впливів, зокрема кріпацтва, на процеси еволюції правового статусу селянства Гетьманщини. На основі аналізу гетьманських статей та інших нормативних актів узагальнено характер та напрями політичної, правової, соціальної та економічної політики українських гетьманів у сфері регулювання правового становища селянства. Охарактеризовано російське імперське законодавство другої половини XVIII ст., яке регулювало поширення кріпацтва на українських землях. Показана роль зовнішньополітичних чинників та їхній вплив на еволюцію правового статусу селянської верстви Гетьманщини.

Доведено, що спільною рисою еволюції правового статусу для всіх категорій українських селян у другій половині XVII–XVIII ст. була втрата особистої свободи та посилення юридичної залежності від великих землевласників – представників полково-сотенної адміністрації. Визначено, що цей процес був пов'язаний із зростанням застарілого за формою феодального землеволодіння. Показано, що поступовий наступ на права селян наприкінці XVIII ст. завершився остаточним впровадженням кріпацтва на українських землях. Водночас підкреслено, що українське селянство не було пасивним об'єктом соціального й економічного гноблення та відповідних юридичних заходів: друга половина XVII – початок XVIII ст. відзначені численними протестами та прикладами спротиву, у тому числі збройного, тиску з боку як російської, так і української адміністрації.

Ключові слова: селянство, правовий статус, Гетьманщина, селянські повинності, селянський соціальний стан.

Yepur Maksym, Samoilovska Valentyna. Evolution of the legal status of peasants in the Hetmanate

The article establishes the directions and main stages of the peasantry legal status evolution in Hetmanate. It is shown that the Ukrainian peasantry of the second half of the XVII – early XVIII centuries was a heterogeneous state in legal, social and economic aspects. The categories of peasants that existed during this period are determined, the legal status of each of the categories is described. The general features of the processes of deepening property, social, legal

differentiation within each of the categories of the Ukrainian peasantry, which lasted during the XVIII century, are established. The preconditions, reasons and peculiarities of the course of these processes within each of the categories of the peasantry of the Hetmanate are determined. The role of Russian influences, in particular, serfdom, on the processes of evolution of the peasantry legal status in Hetmanate is pointed out. Based on the analysis of hetman's articles and other normative acts, the nature and directions of political, legal, social and economic policy of Ukrainian hetmans in the sphere of regulating the legal status of the peasantry are generalized. The Russian imperial legislation of the second half of the XVIII century, which regulated the spread of serfdom in the Ukrainian lands, is described. The role of foreign policy factors and their influence on the evolution of the legal status of the peasantry of the Hetmanate is shown. It is proved that the common feature of the evolution of legal status for all categories of Ukrainian peasants in the second half of the XVII–XVIII centuries was the loss of personal freedom and increasing of legal dependence on large landowners – representatives of the regimental-hundredth administration. It is determined that this process was associated with the growth of obsolete, feudal land ownership. It is shown that the gradual attack on the rights of peasants in the late XVIII century was ended with the final introduction of serfdom in Ukrainian lands. At the same time, it was emphasized that the Ukrainian peasantry was not a passive object of social and economic oppression and appropriate legal measures: the second half of the XVII – beginning of the XVIII century were marked by numerous protests and examples of resistance, including armed, against the pressure from both the Russian and Ukrainian administrations.

Key words: *peasantry, legal status, Hetmanate, peasant duties, peasant social status.*

Дослідження історії держави і права Гетьманщини становить важливу задачу сучасної історико-правової науки, оскільки сприяє формуванню цілісної концепції вітчизняної державності. З огляду на це є корисним узагальнити та уточнити особливості правового статусу селян як найчисельнішої верстви українського населення у Гетьманщині.

Під час визвольних змагань українського народу селянство становило одну із найчисельніших сил. З самого початку повстання величезна маса селян Лівобережжя, Київщини, майже всієї Брацлавщини включилася до лав козацтва і почала стихійний рух проти польського панства. Селяни сподівалися, що після вигнання панів вони дістануть свободу від кріпацтва. Однак їхні прагнення не були підтримані верхівкою: навіть у Зборівському та Білоцерківському договорах гетьман боронив інтереси тільки козацтва, а селян залишав під владою панів, які отримували право повернутися до своїх маєтків. Лише після остаточного затвердження курсу на створення незалежної держави було ліквідовано загрозу повороту польської шляхти [1, с. 126–127].

Відразу після 1654 р. правове становище селян та рядових козаків було майже однаковим: козаки служили державі військовими службами, селяни – працею; існувала можливість переходу з одного стану в інший. Але ще за часів гетьманування Б. Хмельницького в правовому становищі

селян починають відбуватися зміни. Розпочався процес наступу на соціальні здобутки, отримані у ході війни, з боку суспільної верхівки. Так, повертаючи землі монастирям, гетьман видав універсали, якими затверджувалося не тільки право володіння землею, а й «звикле послушество» селян, тобто виконання повинностей на користь монастирів [2, с. 158]. З 1654 по 1656 рр. такі універсали одержали монастирі Михайлівський Золотоверхий, Межигірський, Прилуцький-Гусятинський та інші [3, с. 174]. Водночас посилювалося гноблення селян у рангових і приватновласницьких маєтках. Універсали гетьманів постійно вимагали від селян виконання «належного послушества при звиклій повинності». Крім одно- і дводенної панщини, селяни таких маєтків відбували на користь світської верхівки різні польові роботи, заготовляли дрова, ловили рибу тощо. Отже, додатковий продукт землевласник отримував у вигляді різних форм феодалної земельної ренти: відробіткової, продуктової і грошової. Жодна з них не існувала у чистому вигляді: вони взаємно проникали, взаємодоповнювали одна одну [4, с. 237].

Села на колишніх польських землях мали статус «вільних військових», або ратушних. Після Визвольної війни їхня кількість зросла. На середину 60-х рр. XVII ст. в них налічувалося 24 604 двори. Їхнім власником виступали гетьманське

правління і військовий скарб [5, с. 125]. За користування землею селяни цих сіл відбували різні повинності і сплачували податки державі. Крім того, вони лагодили мости, гатили греблі, заготовляли сіно тощо. На них також покладався обов'язок відбувати «роботизни» на користь полкових і сотенних урядовців. Також селяни відбували візницьку повинність і утримували розташовані на постої в селянських домівках загони сердюків, компанійців і жолдаків.

Отже, хоча вільні військові села і не становили приватної власності представників суспільної верхівки, що формувалася у державі, але все більше проявлялася тенденція примусити селян цих сіл сплачувати різні грошові збори та працювати на особисті потреби старшинської адміністрації. За рахунок земельного фонду вільних військових сіл зростало велике феодальне землеволодіння.

Селянське землеволодіння, однак, продовжувало існувати. Одним із способів набуття права власності на землю у другій половині XVII ст. залишалася займанщина. Селяни, як і козаки, фактично займали вільні землі, обробляли їх і навіть продавали. Інститут займанщини не був юридично оформлений, він діяв як інститут звичаєвого права. Існували також громадські землі. Громада об'єднувала селян і козаків одного або декількох сіл, які вважали вільні землі своєю спільною власністю. Зазвичай громадам належали лише різні угіддя (стеги, сінокоси, ліси, рибні ловлі тощо), а орна земля перебувала в індивідуальному користуванні. Так, жителям Остера і навколишніх сіл належали вільні пущі на берегах Десни. Великим лугом спільно користувалися мешканці містечка Білоцерківки Миргородського полку. Найголовніші питання життя громади (розподіл податкового тягаря, церковно-релігійні справи) обговорювалися на раді, де вирішальний голос мали старшина і заможні селяни. Вони розпоряджалися і громадськими землями.

Водночас у Гетьманщині активно йшов процес розкладу селянської громади. Однак поширеною формою селянського землекористування, особливо на Чернігівщині і Стародубщині, залишалося так зване сябринство (спільне володіння і корис-

тування орними та іншими земельними угіддями феодально залежних селян), що виникло на уламках дворищного господарства і було започатковано ще у попередні століття [6, с. 59]. До складу сябринської громади найчастіше входили родичі – брати, сестри, невістки. У сябровому володінні були не лише земля, а й сінокоси, сади, пасіки, млини. Члени громади (сябри) спільно обробляли земельні угіддя, а потім пропорційно розподіляли вирощені продукти. Але ця форма громадського землеволодіння протягом другої половини XVII ст. поступово відживала.

У другій половині і наприкінці XVII ст. у Гетьманщині особливо активно відбувався процес соціальної диференціації селянства. Основна маса селян біднішала і втягувалася в особисту залежність від землевласників.

Продовжувала існувати така група залежних селян, як бобилі. Не маючи зазвичай свого господарства, ці представники сільської бідноти змушені були відбувати пішу панщину або платити грошовий чинш. За мізерну плату вони працювали в господарствах старшин, монастирів, заможних козаків і селян.

Багато розорених і знедолених селян («люзних людей») переходило з місця на місце у пошуках заробітку і поповнювало резерв найманої робочої сили. Вони йшли наймитами у старшинські і монастирські господарства. Джерела вказують на велику кількість «люзних людей» у Прилуцькому, Густинському, Київському, Печерському жіночому монастирях [5, с. 126].

Досить значну групу селян становили підсусідки – зuboжілі селяни різних категорій. Залежно від того, у чиїх господарствах вони оселилися, розрізнялися панські, козацькі, монастирські, селянські підсусідки. Дехто з них мали свої двори і хати, але, втративши землю і робочу худобу, змушені були працювати в господарстві свого хазяїна, тож опинялися у повній залежності від господарів.

Царський уряд підтверджував надання гетьманами земель старшині, а також і сам видавав грамоти старшині на володіння землею, причому селян у цих наданнях і грамотах примушували віддавати землевласникові частину врожаю або платити чинш, возити дрова, косити

сіно, працювати на його користь не менше двох днів на тиждень. Крім того, у вказаних юридичних документах селяни зобов'язувалися давати новим господарям частину своєї худоби, птиці, мед, гриби, ягоди, прядиво, платити податки державі та виконувати різні повинності, від яких старшина і монастирі були звільнені [3, с. 175]. Використовуючи тяжкі умови, старшина скуповувала селянські «ґрунти», забирала їх за борги, захоплювала силою.

Погіршення становища селян наприкінці XVII ст. викликало з боку рядових козаків і селян негативне ставлення до політики гетьманів. Кошовий Гусак писав до І. Мазепи: «За ляхів були великі утиски військовим вольностям, тому Богдан Хмельницький підняв війну проти них, щоб від підданства висвободитись... А тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів» [7, с. 84]. Відтак час від часу вибухали повстання. Найбільше їх було у південних полках, де населення завжди відчувало підтримку з боку запорожців. У 1687 р. повстання вибухнуло у Гадяцькому полку й охопило переяславський, частково Прилуцький, Лубенський та миргородський полки. У 1688 р. відбулося повстання у Лубенському та миргородському полках. У 1689 р. заворушення набули масового характеру. У 1692 р. Петро Іваненко (Петрик), готуючи план повстання, покладався на підтримку селянства [8, с. 83]. Протести свідчать, що українські селяни не були покірними об'єктами політики верхівки. Проте всі ці повстання були приречені: без належної зброї, вмілого керівництва селяни не могли протистояти регулярним військам.

Значні зміни у правовому становищі селянства відбулися у гетьманування І. Мазепи. З одного боку, зростав тиск на селян з боку старшин-землевласників. Так, за універсалом 1701 р. селянам установлювалася панщина до двох днів на тиждень; вони мали відбувати також подвірну та постоеву повинності, віддавати частину своєї худоби, птиці, виконувати господарські роботи, платити внесок на утримання військ, виконувати роботи, пов'язані із будівництвом фортець, риттям каналів. Почалася боротьба із переходами селян. У 1706 р. І. Мазепа наказав старшині Пол-

тавського полку затримувати селян, що пішли від своїх хазяїв. У відповідному універсалі вказувалося, що впійманих селян слід вибити різками, закувати у кайдани і в такому вигляді доставити до самовільно залишеного села. Майно таких втікачів конфісковувалося [9, с. 53]. Селян було позбавлено права розпорядження майном: якщо він діставав від свого землевласника дозвіл на вихід (переселення), його хата і все майно переходили до землевласника [3, с. 176].

Однак, з іншого боку, І. Мазепа протидіяв свавіллю старшин по відношенню до селян. Так, у вересні 1692 р. до всіх полків було розіслано універсали з наказами припинити стягнення незаконних поборів з селян та не примушувати їх до понаднормових робіт [10].

Війни 1733–1734 рр. з Польщею та 1735–1739 рр. із Туреччиною завдали тяжкий удар по економіці України. Кількість вільних селян стрімко зменшувалася: у 1735 р. їх залишилося тільки 35%, решта перейшли під владу панів, стали підсусідками або повтікали [5, с. 313–314]. Експлуатація селян з боку старшини була неоднаковою в різних регіонах Гетьманщини: в південних полках вона була легша, ніж у північних, бо на півдні були більші можливості для втечі. Втечі селян на Південну Україну, на Слобідську Україну, на Дон набули значних масштабів на початку XVIII ст. Тільки протягом зими 1701 р. сторожові загони, розставлені по всій довжині Дніпра, затримали 3 000 втікачів [5, с. 316]. «У степах перебуває 50 000 селян», – сказано у маніфесті про скасування Січі [3, с. 177].

Продовжувався наступ верхівки на селянське землеволодіння. Користуючись тим, що право власності на землю вільних селян-общинників не було підтверджено документами, старшинство намагалося захопити їхні землі на праві займанщини або просили полкові і гетьманську канцелярії передати їх собі у власність. Відтак площі орних селянських земель швидко зменшувалися, а на селі зростав прошарок малоземельних та безземельних селян. Окремі селяни змушені були орендувати землю, платячи за це значну частину врожаю землевласнику. Отже, в Гетьманщині XVIII ст. тривали процеси майнового і соціального розшарування

селян; вони підсилювалися у другій половині XVIII ст. Наприкінці XVIII ст. вийшов царський указ, згідно з яким державні селяни прирівнювалися до купців і міських жителів у правах на придбання незаселених земель. Заможна верхівка села, користуючись цим указом, інтенсивно скуповувала землі, а у 70-х роках XVIII ст. зубожілі селяни в Самарській та Козацькій паланках становили 45%.

У другій половині XVIII ст. тривав наступ на особисту свободу селян, поступово поширювалося кріпацтво. Гетьман К. Розумовський 22 квітня 1760 р. видав універсал, згідно з яким селянам заборонялося переселятися на нові місця і забирати своє майно без письмового дозволу (посвідчення) свого пана. Новим кроком у закріпаченні селянства став царський указ від 10 грудня 1763 р., за яким панам заборонялося приймати у свої маєтності селян-втікачів, тобто таких, що прийшли без відповідного дозволу попереднього власника. На ім'я Катерини II в 1764 р. було подане прохання про остаточну заборону селянських переходів. Царським указом від 17 січня 1765 р. поміщикам дозволялося засилати до Сибіру осіб, які виявляли незадоволення, виступали проти кріпосницьких порядків. Указ 1769 р. знову підтвердив і узаконив обмеження селянських переходів на українських землях.

Ще одним чинником, який негативно впливав на становище селянства у Гетьманщині, був приклад кріпацтва в Росії, яке там існувало вже понад 200 років. Як відомо, ще з початку XVIII ст. російські дворяни діставали маєтності в Україні; така практика згодом підсилювалася. Російська суспільна верхівка переводила до цих маєтностей своїх кріпаків з Московщини і до своїх українських «підданих» ставилася так само, як до своїх кріпаків, не рахуючись із тим, що українські селяни були особисто вільними. Приклад російських поміщиків впливав на українську старшинську еліту [3, с. 178].

Протягом 60-х рр. XVIII ст. царизм посилював сприяння повному закріпаченню селян Гетьманщини. В інструкції генерал-губернатору П. Румянцеву (1764 р.) пропонувалося збільшити прибутки в казну з Лівобережної України і, впровадивши там додаткові податки, повністю заборонити

селянські переходи. Прибувши до Гетьманщини, П. Румянцев очолив складання Генерального опису (1765–1769) населення, земель, худоби, прибутків тощо. Фактично це була підготовка до збільшення податків, остаточної ліквідації переходів селян з одного місця проживання до іншого та до козацького стану. Одразу ж по проведенні опису старшинство намагалися використати його для юридичного обґрунтування своїх прав на землі, маєтності та селян, оскільки опис документально закріплював становий поділ населення Гетьманщини. Наступ суспільної верхівки на селянство зрештою завершився царським указом від 3 травня 1783 р., який забороняв вільні переходи селян Лівобережної (Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва) і Слобідської України з одного місця на інше, закріпив кожного за тим станом, до якого він належав. 21 квітня 1785 р. українська козацька старшина одержала права російського дворянства. Царський уряд поширив на неї чинність «Жалуваної грамоти дворянству». Таким чином, згода верхівки на остаточну ліквідацію незалежності України була куплена дворянськими правами. Павло I лише за чотири роки роздав поміщикам 150 тисяч українських селян [8, с. 112].

На становищі селянства негативно позначалися численні війни, що їх вів російський уряд. Для виконання допоміжних робіт мобілізувалися тисячі селян і козаків, які ремонтували і будували фортеці, шляхи, мости, канали, траншеї, давали підводи тощо. Втрата людських і матеріальних ресурсів часто була фатальною для зубожілих селянських господарств. Великим лихом для селян залишався постій військ. Для їх утримання, крім консистенських зборів (спеціальних податків), бралися ще й додаткові побори, які фактично не регламентувалися.

Таким чином, із зростанням прав панівної верхівки зменшувалися права селянства і посилювалася їхня залежність від феодалів. Це було пов'язане із зростанням застарілого по формі, феодалного землеволодіння. Поступовий наступ на права селян завершився остаточним впровадженням кріпацтва на українських землях. Серед селян проходили процеси майнової і соціальної диференціації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. II. Вид. 2-е. Київ – Мюнхен : Глобус, 1992. 349 с.
2. Музиченко П. Історія держави і права України : навчальний посібник. Київ : Знання, 1999. 661 с.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2 : Від середини XVII ст. до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. 606 [2] с.
4. Рубаник В. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року. Харків : Легас, 2002. 352 с.
5. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. АН УРСР. Ін-т історії. Голов. редкол. : Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1978. 608 с.
6. Ковальова С. Пом'якшуючі вини обставини в кримінальному праві Гетьманщини: юридичний, релігійний і моральний аспект. *Держава і право*. Вип. 31. Київ : Ін-т держави і права ім. В. Корецького, 2006. С. 57–62.
7. Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. 328 с.
6. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Ред. А. Романенко. Київ : Основи, 1996. 224 с.
9. Гуржій О. Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні. *Історія та історіографія України. Зб. наук. праць*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 58–66.
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Друге доповнене видання. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl09.htm>

REFERENCES:

1. Doroshenko D. (1992). *Narys istorii Ukrainy [Essay on the history of Ukraine]*. T. II. Vyd. 2-e. Kyiv – Miunkhen: Hlobus, 1992. 349 s. [In Ukrainian]
2. Muzychenko P. (1999). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy [History of State and Law of Ukraine]: navch. posibnyk*. K. : Znannia, 1999. 661 s. [In Ukrainian]
3. Polonska-Vasylenko N. *Istoriia Ukrainy. T. 2: Vid seredyny XVII st. do 1923 roku [History of Ukraine. Part II: From late XVII till 1923]*. K. : Lybid, 1992. 606 [2] s. [In Ukrainian]
4. Rubanyk V. (2002). *Instytut prava vlasnosti v Ukraini: problemy zarodzhennia, stanovlennia y rozvytku v period do 1917 roku [The Right of Property Legal Institute in Ukraine]*. Kh. : Lehas, 2002. 352 s. [In Ukrainian]
5. *Istoriia Ukrainskoi RSR [History of Ukrainian SSR]*. U 8 t., 10 kn. T. 3: *Ukraina v period rozkladu i kryzy feodalno-kriposnytskoi systemy. AN URSR. In-t istorii; Holov. redkol.: Yu. Yu. Kondufor (holov. red.) ta in. K. : Nauk. dumka, 1978. 608 s. [In Russian]*
6. Kovalova S. (2006). *Pomiakshuiuchi vynu obstavyny v kryminalnomu pravi Hetmanshchyny: yurydychnyi, relihiinyi i moralnyi aspekt [Mitigating Circumstances in the Criminal Law of the Hetmanate: Legal, Religious and Moral Aspects]*. *Derzhava i parvo [State and Law]*. Vyp. 31. K. : In-t derzhavy i prava im. V. Koretskoho, 2006. S. 57–62. [In Ukrainian]
7. Ohloblyn O. (1959). *Liudy staroi Ukrainy [People of Old Ukraine]*. Miunkhen : Dniprova khvyliia, 1959. 328 s. [In Ukrainian]
8. Hurzhii O. (1996). *Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni XVII–XVIII st.: kordony, naseleattia, pravo [Ukrainian Cossack state in the second half of the XVII–XVIII centuries: borders, population, law]*. K. : Osnovy, 1996. 224 s. [In Ukrainian]
9. Hurzhii O. (1985). *Zaimka zemli y vilni viiskovi sela ta mistechka v zahalnomu rozvytku ahrarnykh vidnosyn na Livoberezhnii Ukraini [Land acquisition and free military villages and towns in the general development of agrarian relations in the Left Bank of Ukraine]*. *Istoriia ta istoriografii Ukrainy [History and historiography of Ukraine]*. Zb. nauk. prats. K. : Nauk. dumka, 1985. S. 58–66. [In Ukrainian]
10. Ohloblyn O. (2001). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba [Hetman Ivan Mazepa and his time]*. URL: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl09.htm> [In Ukrainian]